

Q R A M M A T İ K A

Nitq inkişafının sintaktik təlimində cümlə və onun tədrisinin rolu

Fidan Əhmədli

Magistrant, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.

E-mail: hmdli99@list.ru

<https://orcid.org/0000-0002-5914-6026>

XÜLASƏ

Cümlə – sistem təşkil edən dilin ən mənalı vahidi kimi nitq inkişafında böyük rola malikdir. Onun həm qrammatik, həm də ritorik potensial imkanları olduqca genişdir. Dilin özü kimi onun kommunikativ ifadə vasitəsi olan cümlə də birbaşa təfəkkürlə bağlıdır. Nitqin (dil)in əsas vahidi olan cümlə, təfəkkürdən süzülüb gələn fikrin paradigmasıdır. Təfəkkür nitqin “istehsal” olunduğu mühərrikdir. Çünki insan düşünərkən də söz və cümlələrdən istifadə edir. Bu səbəbdən nitqin tipi sayılan daxili nitqə “*düşüncə nitqi*” və ya “*fikirləşmə dili*” də deyilir. Cümlə təfəkkürdən doğan anlayışların zahiri strukturudur. Təfəkkürdə əvvəl anlayış, daha sonra bu anlayışın həcminə və strukturuna müvafiq leksik vahid (söz) yaranır, nəticədə ifadə və cümlə əsasında məfhumun işarələnmə prosesi baş verir.

AÇAR SÖZLƏR

kommunikativ ifadə,
funksional vəzifə,
semantik cəhət,
predikativlik, sintaktik
təlim

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 13.01.2023

qəbul edilib: 22.02.2023

The role of the sentence and its teaching in the syntactic training of speech development

Fidan Ahmadli

Master student, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.

E-mail: hmdli99@list.ru

<https://orcid.org/0000-0002-5914-6026>

ABSTRACT

The sentence, which is one of the most meaningful units of the language that makes up the system, plays a greater role in the development of speech. Both grammatical and rhetorical potential possibilities of the sentence are quite wide. Like the language itself, the sentence, its means of communicative expression, is directly related to thinking. The sentence, which is the basic unit of speech (language), is the paradigm of the idea filtered through thinking. Thinking is the engine by which speech is "produced". Because a person cannot think without words and sentences even when thinking. For this reason, the inner speech, which is considered a type of speech, is also called the speech of thought, the language of thinking. A sentence is an external structure of concepts born from thinking. In thinking, a concept first arises, then the process of marking the concept takes place based on the lexical unit (word), expression and sentence corresponding to the volume and structure of this concept.

KEYWORDS

communicative
expression, functional
task, semantic aspect,
predicateness,
syntactic training

ARTICLE HISTORY

Received: 13.01.2023

Accepted: 22.02.2023

Giriş / Introduction

Dilin ən böyük vahidlərindən olan cümlənin nitq inkişafındakı rolu danılmazdır. Belə ki, onun həm qrammatik, həm də ritorik potensial imkanları olduqca genişdir. Nəzərə alsaq ki, ünsiyyət vasitəsi olan dil öz kommunikativ funksiyasını cümlə vasitəsilə həyata keçirir, belə olan halda onun funksional vəzifələrinin daha aparıcı olduğu qənaətini tərəddüd etmədən qəbul etmək mümkündür.

“Dildə cümlənin əhəmiyyəti çox böyükdür. Başqa sözlə desək, cümlə dilin özüdür. Cümlənin əmələ gəlməsində dilin demək olar ki, bütün vasitələri, bütün ünsürləri iştirak edir. Çünki cümlə dildə olan və dilçilik elminin müxtəlif sahələrinin (fonetika, leksikologiya, semasiologiya, morfologiya..) tədqiq etdiyi dil faktlarının, müxtəlif dəyişmələrin, rəngarəngliyin yekunudur [1, s.76].

Dilin özü kimi onun kommunikativ ifadə vasitəsi olan cümlə də birbaşa təfəkkürlə bağlıdır. Bu, sintaktik təlimin nitqin inkişaf etdirilməsi prosesində ən vacib məqam kimi öyrənilməsi nəzərdə tutulan məsələlərdəndir. Ümumiyyətlə, sintaksisin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklərdən biri də məhz bu problemdir.

İnsan beynində nəyi necə düşünürsə, onu nitq vasitəsilə ifadə edir. Nitqin (dilin) əsas vahidi olan cümlə təfəkkürdən süzülüb gələn fikrin quruluşu, tamamlanmış düşüncənin təzahürüdür. Müəllim nitqin sütunu hesab edilən cümlə ilə əlaqəli nəzəri-qrammatik xüsusiyyətlər haqqında dolğun təsəvvür yaratmaq məqsədilə onu təfəkkürlə müqayisəli tərzdə tədris etməlidir. Təfəkkür nitqin “istehsal” olunduğu mühərrikdir. Çünki insan hətta düşüncələrini belə söz və cümlələrsiz ifadə edə bilmir. Bu səbəbdən nitqin tipi sayılan daxili nitqə “*düşüncə nitqi*” və ya “*fikirləşmə dili*” də deyilir.

Belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, təfəkkürsüz dil olmadığı kimi, dilsiz də təfəkkür yoxdur. Bu iki anlayış biri digəri ilə dialektik vəhdətdə təzahür edir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, dillə təfəkkürü eyniləşdirmək doğru deyil. Çünki təfəkkür qanunlarını məntiq, dil qanunlarını qrammatika elmi tədqiq edir. Digər tərəfdən, təfəkkürün quruluşu dünya xalqları üçün eyni olduğu halda, dil milli xarakter daşıyır. Hər bir dil öz daxili norma və prinsipləri əsasında yaranır.

Müəyyən bir anlayış ayrı-ayrı xalqlar üçün vahid şəkildə düşünülərsə də, lakin müxtəlif sözlərlə ifadə olunur. Həmin leksik və sintaktik vahidlər xalqın özünəməxsus konkret söz, söz birləşməsi və cümlələrindən ibarət olur. Məntiqi kateqoriya sayılan “hökm”, qrammatik kateqoriya hesab edilən “cümlə” ilə bir sıra əlamətlərinə görə ekvivalentlik təşkil edir. Lakin analogi xüsusiyyətlərinə baxmayaraq, bu iki kateqoriya bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənir:

a) Məntiqi kateqoriya olan hökmlər struktur-semantik cəhətdən cütlərkibli olduđu halda, qrammatik kateqoriya sayılan cümlə baş üzvlər və ikinci dərəcəli üzvlərdən ibarətdir;

b) Cümlə məntiqə nisbətən daha geniş ifadə imkanlarına malikdir. Belə ki, hökmlərin hamısı cümlə vasitəsilə ünsiyyətə tətbiq edilir. Ancaq bütün cümlələr hökm bildirmir. Yalnız nəqli cümlələrin hökm ifadə etmə qabiliyyəti vardır. Ritorik sual istisna olmaqla, sual və əmr cümlələri bu kommunikativ funksiyadan məhrumdur.

“Görkəmli filosof və dilçilərin qeyd etdiyi kimi, cümlə, yazılı və şifahi nitqdə ünsiyyət silahı, fikir mübadiləsi vasitəsidir. İnsan obyektiv aləm haqqında fikirlərini, bir-birinə demək istədiklərini rabitəli nitqin canlı vahidi olan cümlələr vasitəsilə həyata keçirir. Hər bir cümlə rabitəli nitqin bir pilləsi, bir kəsiyi olub, şifahi nitqdə intonasiya ilə, yazılı nitqdə nöqtə və ya nöqtə hüququnda olan durğu işarələri ilə (sual işarəsi, nida işarəsi, üç nöqtə və s.) sərhədlənir. Biz cümləni mətndən ayırmaqla da mənasını dərk edə bilirik, bu, cümləni təşkil edən sözlərdən alınan mənadır” [4, s.82].

Verilmiş fikrə diqqət etdikdə cümləyə məxsus iki aspektə – struktur və semantik cəhətlərə işarə edildiyinin şahidi oluruq. Görünən detallardan belə qənaətə gəlmək olar ki, cümlə təfəkkürdən doğan anlayışların zahiri strukturu və həmin strukturla formalaşan semantikanın – daxili mənanın təzahürüdür. Təfəkkürdə əvvəlcə anlayış, daha sonra bu anlayışın həcminə müvafiq leksik vahidlər yaranır ki, onlar da sadə cümlə ilə işarələnir. *Söz* müəyyən anlayışın, *ifadə* quruluşca iki anlayış və məfhumun, *cümlə* isə konkret bir fikrin ifadəsinə olan zərurət nəticəsində meydana gəlir.

Sintaksis təlimdə bu tip problemlərin həlli istiqamətində konkret addımlar atılmalı, praktik nümunələr əsasında bu cür mövzulara aydınlıq gətirilməlidir. Yalnız belə olan halda cümlə nitq inkişafına əhəmiyyətli töhfə ola bilər.

Təfəkkürdən doğan məfhum və anlayışların tam mənası ilə ifadəsi üçün cümləyə xas bir sıra əlamətlərin də öyrənilməsi vacib məsələlərdən hesab edilir. Bu, nitqin düzgün və sağlam ifadəsi, müsahiblə pozitiv kommunikasiyanın qurulması işində vacib amillərdəndir. Əslində cümləni nitqin müstəqil elementinə çevirən də məhz həmin amillərdir. Cümləni formalaşdıran xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Fikir bitkinliyi;
2. Bitmə intonasiyası və modallıq;
3. Predikativlik.

Dilçilik ədəbiyyatında və dilçilər arasında cümləyə məxsus birinci əlamət – fikir bitkinliyi mübahisə obyektı olmuşdur. “Fikir özü fəlsəfi kateqoriya olduğu üçün geniş anlayışdır. Ona görə də bu anlayışın bir söz və ya bir cümlədə tamamlanması

absurd səciyyə daşıyır” [5, s.28]. Qeyd edək ki, cümlədə ifadə edilən fikir, nitqin (mətnin – yazılı nitqdə) sadəcə müəyyən hissəsinin ifadə vasitəsidir. Konkret fikrin ifadəsi isə mətn əsasında mümkündür.

“Nitqdə adətən daha çox elə cümlələr işlənir ki, onları ümumi nitq axınından ayırdıqda “fikir bitkinliyi” haqqında söhbət ola bilməz. Xüsusən, tərkibində müxtəlif əvəzliliklər olan cümlələr bir qayda olaraq bitmiş fikir ifadə etmir. Deməli, fikir hər cür cümlədə deyil, yalnız ümumiləşmiş hökmləri ifadə edən cümlələrdə bitmiş olur. Əslində fikir cümlədə deyil, abzasda, bir neçə abzas toplusunda, bir fəsildə, bütöv bir əsərdə bitmiş olur” [2, s.325].

Abzasları məzmun baxımından müqayisə etdikdə onlar arasındakı fərqi məzmun bitkinliyinə əsasən müəyyən etməyin mümkün olduğunu görə bilərik. Dahi şair Nizami Gəncəvi özünün ədalətli şah haqqında olan fikirlərini məhz “Xəmsə”si ilə ifadə etmişdir. Bəzi araşdırmaçılar “bitmiş fikir” ifadəsini “ayrıca (alınmış) fikir” anlayışı kimi də adlandırırlar.

Əslində cümləyə məxsus birinci əlamət məntiqi cəhətdən səhv, qrammatik baxımdan düzgündür. Məntiqi aspekt məqalənin əvvəlində izah edildi, indi isə qrammatik cəhətləri özündə ehtiva edən modallıq və predikativlik haqqında subyektiv münasibətimizi bildirək:

a) Modallıq – müəyyən fikrə münasibət bildirmə vasitəsidir. İstənilən cümlədə məzmunundan asılı olaraq informativ və ekspressiv münasibət ifadə edilə bilər. Modallıq ünsiyyətin ünvanına yönəlmiş və onun formalaşmasını (tənzimlənməsini) təşkil edən vasitədir. Əslində intonasiya kimi modallıq özü də cümlənin funksional tiplərinin əmələ gəlməsində iştirak edir. Cümlənin bu tiplərində (əmr, sual, nəqli, nida) intonasiya münasibətləri dominantlıq təşkil edir.

b) Predikativlik – varlıq haqqında müəyyən məlumat bildirmə vasitəsidir. Bu kateqoriya daha geniş semantik həcmə malikdir. Zaman, şəxs, modallıq, intonasiya predikativlikdə vəhdət təşkil edir. O, fikrin bitmə və tamamlayıcı vasitəsidir. Nitqin rəvan, aydın və səlis ifadəsi onun predikativliyi ilə bilavasitə bağlıdır. Fikrin şəxs və zaman baxımından aparıcı olması, münasibət (modallıq) və bitmə intonasiyası (tamamlayıcı) istiqamətində mükəmməl təqdimi birbaşa olaraq predikativliyin kommunikativ funksiyasının təzahürüdür.

Nitqin daxili simasını – semantik məzmununu hədəfə yönəldən cümlə fikrin ədəbi komponenti hesab edilir. Cümlədə funksional strukturlar aktivləşdikcə mənanın funksional dəyişməsi də qaçılmaz olur. Bu semantik hadisə cümlə komponentini təşkil edən leksik vahidlərin, məfhum və anlayışların emosional və informativ çalarlığının ifadəsi nəticəsində baş verir. “Yeni əşya köhnənin gördüyü funksiyanı

yerinə yetirir, ona görə də sözdə funksional dəyişmə baş verir. Hər xalqın maddi mədəniyyət tarixində elə hallar olur ki, bu və ya digər vəzifəsi olan əşya sıxışdırılıb sıradan çıxarılır, lakin onun vəzifəsi qalır, bu vəzifəni başqa əşya verməli olur. Odur ki, həyatda tərk olunmuş əşyanın adı başqa əşyaya verilir. Sözün mənasında funksional dəyişiklik əmələ gəlir” [3, s.174].

Nitq məzmunca dolğun olmalıdır. Onun ədəbi komponenti olan cümlə struktur cəhətdən nitq normalarına müvafiq qurulmaqla yanaşı, semantik füsunkarlığa da malik olmalıdır. Bu iki aspekt biri digərini tamamladıqda onun kommunikativlik funksiyası maksimum həddə çatmaqla nəticələnir.

Nəticə / Conclusion

Cümlədəki fikrin struktur və semantik cəhətdən bütövləşib konkret hədəfə yönlənməsində məna və sintaktik əlaqələrin rolu əvəzedilməzdir. Bu isə bütövlükdə nitqin (dilin) forma ilə məzmununun dialektik vəhdətdə olmasının təzahürüdür. Real həyatda əşya və hadisələrin münasibət və əlaqələri rəngarəng olduğu üçün söz birləşməsi və cümlədəki sözləri bir-biri ilə bağlayan məna əlaqələri də müxtəlif olur: 1) subyektiv; 2) obyektiv; 3) atributiv; 4) relyativ.

Onlar arasındakı əlaqələrin ikinci cəhətini sintaktik əlaqələr (tabesizlik, tabelilik) təşkil edir. Yuxarıda bəhs etdiyimiz predikativlik əlaqələri xəbərlə mübtədanın uzlaşması fonunda təzahür edir ki, bu da nitqin inkişafında vacib amillərdən hesab edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Şərq-Qərb. 422 s.
2. Adilov M. (2020). Əsərləri IX. Bakı, Elm və təhsil. 430 s.
3. Adilov M., Verdiyev Z., Ağayeva T. (2019). Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, Elm. 304 s.
4. Kazımov Q. (2010). Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Bakı, Elm və təhsil. 500 s.